

Kivikalmetest kirikaedadeni Matmiskombestik muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal

Marika Mägi

Matmiskombestik on ühiskonnas valitsevate ideoloogiliste ettekujutuste konservatiivsemaid osi, mille muutmine eeldab lausa murrangulisi muutusi religioosnes mõtlemises ning toimub enamasti aegamööda, vahel mitmete sajandite jooksul. Kaasaja inimese teadmine matustest lähtub kristlikult aluselt ja tundub üldjoontes kehtivat ka paganliku aja kohta. Teadmised enne ristiusustamist valitsenud põletusmatustest ning vajadusest teispooldsusse esemeid kaasa anda mahuvad üldjoontes samadesse raamidesse. Minnes ajas tagasi tuhandeid aastaid, võime leida siiski praegusajast hoopis erinevaid ettekujutusi sündsatest matmisviisidest. Tänapäeva maailmaski võib kohata mitmete traditsioonilise eluviisiga rahvaste juures äärmiselt ebataavalisi matmiskombeid, enamasti küll meist kaugele jäävates kohtades, näiteks Aafrikas või Indoneesias.

Kõik Saaremaal seni kaevatud muinaskalmed on kujutanud enesest ühe, harva kahe perekonna matmispaiku, mistõttu võib arvata, et ka seni kaevamata kalmed on eeskätt perekondlikud matmispaigad. Nagu on näidanud Eesti kalmete materjali põhjal tehtud demograafilised kalkulatsioonid, pole kahtlust, et teadaolevatesse muinas-aegsetesse kivikalmetesse mattis esiajaloo vältel vaid osa ühiskonnast, ilmselt kohalik eliit (Lang & Ligi 1991; Mägi 2002: 74). Ülejäänud, tõenäoliselt hoopis suurem osa inimestest, matsid oma surnuid mõnel teistsugusel, tänapäeva arheoloogi jaoks nähtamatul viisil. Näiteks võidi surnud jätta loomade-lindude meelevaldale või põletada,

tuhk aga puistata tuulde või mõnda veekogusse. Edaspidine Saaremaa kivikalmete ning neis tuvastatud matmiskombestiku käsitlus kehtib seega vaid tolaeagse eliidi, s.o eeskätt jõukamate maaomanike ning nende perekondade kohta. Need on isikud, keda Läti Henriku kroonikas on nimetatud *seniores*, *meliores* või ühel juhul ka *nobiles* (vt Mägi 2002: 138 jj).

Nagu osutavad etnoarheoloogilised paralleelid tänapäevani säilinud traditsioonilistes ühiskondades, on keerulisema, n-ö mitmeastmelise matmiskombestiku puhul tavaline, et täielik rituaal ongi reserveeritud vaid eliidi jaoks. Valdav enamik inimesi, ühiskonna lihtliikmed, maetakse hoopis lihtsamal viisil, püstitamata silmatorkavaid hauamonumente. Ometigi ei tekita selline olukord mingit ideoloogilist konflikti (Huntington & Metcalf 1999: 101, 135 jj).

Käesolev kirjutis käsitleb lähemalt muinasaja viimaste perioodide – viikingiaja (800–1050) ja hilisrauaaja (1050–1200/27) – Saaremaa matmiskombestikku ning selle järkjärgulist muutumist kristlikuks. Muistsete saarlaste ideoloogiliste arusaamade paremaks mõistmiseks on toodud ära mõned iseloomulikud esiajaloo varasemate perioodide, eelrooma ja rooma rauaaja matmiskombestiku jooned, niipalju kui see arheoloogia nappidel andmetel võimalik on.

1. Kalmetüübid Saare- ja Muhumaal: lühiülevaade

Esimesed kivikalmed Saaremaal on teada pronksiajast, suuremal hulgal aga püstitati neid eelrooma rauaajal. Rohkemal määral panuseid ilmub matustesse ajaarvamise vahetuse paiku. Samasse aega kuuluvad kivikirstkalmed, mille külge olid ebakorrapäraselt ehitatud väikesed neljakandilised tarandikud, ning varaseimad kiviringkalmed. Viimastes puudus kirst kalme keskosas ning kiviring oli väiksema läbimõõduga kui kivikirstkalmetes.

Kuhu matsid muistsed saarlased meie ajaarvamise 2.–3. sajandil, pole täpselt teada, kuid võib-olla kasutati edasi vanu kivikalmeid. 4.–5. sajandisse on dateeritavad korrapärase ehitusega suurtest kividest tarandkalmed. Need koosnevad enamasti mitmest 10–12 m² suurusel tarandikust, mida ümbritseb suurtest raudkividest vundamendiga paemüür (Mägi-Lõugas 1996, 1997).

7.–9. sajandi kalmetest on teada vaid kiviringkalmed Muhus Mälas (Holzmayer 1880: 25–31). Ilmselt maeti nüüdki valdavalt vanadesse kivikalmetesse. Varasemast hoopis rohkem on kiviringkalmeid püsti-

tatud 10.–11. sajandil. Need olid enamasti 2,5–4,5 m läbimõõduga ümmargused kalmed, mida ümbritses kividest laotud müür. Osas kiviringkalmetes müür puudus ning suurematest raudkividest ring oli täidetud seest umbes peasuuruste kividega, mis moodustasid kuhja kalme peale. Eriti Saaremaa lääneosas leidub nn kivikuhelikkalmeid, kus kiviringi polegi ning matus on kaetud lihtsalt kivikuhjaga (vt nt Kustin 1966).

Kiviring- ja kuhelikkalmed moodustasid vahel mitmekümnest kalmest koosnevaid surnuaedu, kus kalmetevaheline ala oli mõnikord paeplaatidega sillutatud. Kalmesse olid peaaegu alati maetud vaid ühe surnu põletatud jäänused. Osa matuseid jäi ka kiviringkalmete-vahelisele alale ning oli lihtsalt kaetud kivikihiga (Mägi *et al* 1997; Mägi & Rudi 1999; Mägi 2002: 125–128).

Alates 11. sajandist levisid Saaremaal kalmed, milles sisemine kivikonstruktsioon puudus. Matused olid kaetud enamasti mitmekordse kivikihiga, mis koos lähikonnas paiknevate suurte raudkividega andis kalmetele tervikuna imposantse välimuse. Enamik matuseid olid kivikihi all siiski eristatavad. Matmiskombestik ilma konstruktsioonita kivikalmetes sarnanes kiviring- ning kuhelikkalmete omaga, kuid panused olid neis tavaliselt rikkalikumad. Ainsaks arheoloogile märgatavaks erinevuseks ongi, et tuleriida jäänuste kohale ei ehitatud kiviringi, vaid see kaeti lihtsalt ühe-kahe kivikihiga (Mägi 2002: 128–129).

Päris 12. sajandi lõpus hakati kohati surnuid põletamata matma. Enamik Saare- ja Muhumaa laibamatustest pärineb siiski ristiusustamisjärgsest perioodist, mil põletusmatused ühtlasi lakkasid.

2. Matmiskombestik enne viikingiaega

Kuigi rauaaja esimesele poolele ja keskpaigale iseloomulikud kalmetüübid on teada juba pikka aega, on nendest leitud matuste ja arvatavate matmiskommete osas ettekujutused just viimastel aastatel oluliselt muutunud. Selles on oluline roll aastatel 1995–2000 Tõnija eelrooma ja rooma rauaaegsetel tarandkalmetel toimunud kaevamistel, mille luumaterjal on Saaremaa varasematest kalmetest ainsana analüüsitud.

Osteoloogilise analüüsi tulemusena selgus, et kuigi maetud oli põletamata, ei esinenud ükski skelett kalmes tervena. Igast surnust oli kalmes vaid osa luid, needki enamasti tükkideks purustatud. Osa

luid kandsid selgeid jälgi pikemaajalisest ilmastiku meelevaldas viibimisest, enne kui need olid toodud kivikalmesse. Põletatud olid luudest vähesed, peamiselt koljutükid, kusjuures põlemisjäljed osutasid, et põletatud oli juba luid, mitte laipa (Mägi-Lõugas 1996, 1997; Mägi 1999). Samalaadsed tulemused saadi ka mitmete Põhja-Eesti kivikirstja tarandkalmete luumaterjali analüüsimisel (näiteks Kalman 2000a, 2000b; Lang & Kalman 2000), samuti näisid sarnasele kombele viitavat Saaremaal varem kaevatud pronksiaja ja rauaaja esimese poole kalmete kaevamisaruanded. Osteoloogiline materjal osutab seega kahekordse matmise kombele, mida praktiseeritakse senimaani laialdaselt maailma primitiivsemate hõimude juures. Selle kombe kohaselt on matuse esimeseks etapiks luude kättesaamine. See saavutatakse kas laiba esialgse mõneks ajaks matmisega, liha luudelt kraapimisega, keetmisega või mõnel muul viisil. Teistkordseks matuserituaaliks on luude toimetamine matmiskohta (vt nt Huntington & Metcalf 1999: 85 jj).

7.–9. sajandi matmiskombestikust pole seoses sellesse perioodi kuuluvate kalmete vähesusega kuigi palju teada. Mõningad varasemates kivikalmetes avastatud eelviikingi- või varaviikingiaegsed järelnemused kujutavad endast mujal peetud põletusmatustelt kalmesse toodud luid koos üksikute põlenud esemefragmentidega (nt Kustin 1963; Mägi-Lõugas 1997). Ilmselt ei peetud tähtsaks presenteerida mitte niivõrd üksikisiku staatust, kuivõrd järjepidevust ja sidet esivanematega.

3. Matmiskombestik 10.–12. sajandi kivikalmetes

Põletusmatuse kombega seostatakse üldiselt uskumust, et vaid keha täielik hävitamine vabastab hinge pääsemaks teispoolsesse maailma esivanemate juurde. Siin võib näha seost vana soomeugriliku uskumusega, mille järgi inimesel on mitu erinevat hinge, millest vähemalt üks võib liituda teispoolseusega, kuid ainult keha täieliku hävitamise või moondumise läbi (Pentikäinen 1990: 21–24; Purhonen 1998: 40). On oletatud ka võimalikku päikesekultust, milles põlev tuleriit võis kujutada enesest päikese eluandva jõu väljendust; samuti ideoloogilist vajadust kodukäimise vältimiseks surnu keha täielikult hävitada. Idee hinge vabastamisest põlemise läbi on seotud ettekujutusega n-ö “kahekordsest” surmast, st surnut ei loetud enne keha hävitamist lõplikult surnuks. Anders Kaliffi arvates elasid sellised usku-

mused edasi kiriku kombes põletada tuleriidal nõidu ja teisi kurjategijaid: surmates nad “lõplikult”, võeti neilt ühtlasi võimalus igavesele elule (Kaliff 1992: 61 jj).

Eriti ühiskonnas juhtpositsiooni omavate isikute puhul oli oluline kahekordse matuserituaaliga kaasnev üleminekuperiood. See aeg, mil juht polnud veel “päriselt” surnud, oli mõeldud poliitilise võimu ülevõtmiseks tema järglase poolt, kes asus kogu võimutäiusega juhtpositsioonile alles pärast teistkordset riitust (Huntington & Metcalf 1999: 135 jj), milleks Saaremaa põletusmatustes oli ilmselt luude toimetamine kalmesse. Kuigi Saaremaa kivikalmed kuulusid ühiskonna jõukamatele ning sotsiaalselt prestiižsematele perekondadele, maeti neisse siiski kõiki pereliikmeid. Tõenäoliselt eristas staatust lisaks panustele ja/või individuaalse hauamonumendi suurusele ka matuserituaalide pikkus ja iseloom, millest aga arheoloogilises materjalis nähtavaid jälgi pole säilinud.

Põletusmatuste kombe seostamine päikesekultusega vaevalt et kehtib Saaremaa puhul. Kuigi Baltimaade etnograafiline materjal pärineb tunduvalt hilisemast ajast ning on kristlikust kombestikust tugevasti mõjutatud, on päikese austamine levinud siiski selgelt enam balti hõimude mütoloogias. Eesti ja soome rahvaluules mainitakse päikest vähe ning sedagi mitte kuigi ülistavalt. Ometigi oli balti hõimude hulgas, vähemalt Lätis, rauaaja lõpul levinud rohkem laibamatuste komme ning Eestis põletusmatused.

Saaremaa 10.–12. sajandi kivikalmetest on teaduslike meetoditega kaevatud vaid seitset. Järgnevalt esitatud tulemused põhinevad suures osas aastatel 1997–1998 läbiviidud Piila kiviringkalmetega kalmistu kaevamistel, mille valguses on uuesti analüüsitud ka varem uuritud kalmete kaevamisaruandeid. Viimastest võib esile tõsta Käku kiviringkalmetega kalmistul aastatel 1948–49 toimunud kaevamisi (Metsar 1949, 1950) ning Rahu kivikalme kaevamisi aastatel 1959–63 ja 1980 (Kustin 1969a, 1969b, 1970a, 1970b, 1970c, Lang 1980).

a) Surnu põletamine tuleriidal

Matuserituaali kõrgpunktiks on olnud teadaolevalt alati põletamine ise, tuleriidalt kogutud jäänuste kalmesse toomise protseduur võis olla aga ideoloogiliselt hoopis vähem tähtsustatud (Kaliff 1992: 68 jj). Võimalik, et surnu jäänuste asetamine kivikalmesse, selle ehitamine või kasutamine iseenesest demonstreeris eelkõige sotsiaalset prestiiži, samas kui põletamise juures oli esmatähtis religioosne aspekt.

Spetsiaalseid surnute põletamise kohti Saaremaal seni registreeritud ei ole, kuigi mõningad 19. sajandi leiukohtade kirjeldused võiksid neile viidata. Nagu osutavad naabermaade paralleelid, võis põletamine toimuda hilisema matuse kohal, kalmistu äärealal või kalmistu kõrgeimal kohal, osal juhtudel ka ilmselt kusagil hoopis eemal (Gräslund 1978; Kaliff 1992: 129–130).

Tuleriidale asetati surnu koos panustega. Vastavalt nüüdisegses arheoloogias levinud arusaamale hauapanustest peegeldavad need eeskätt rituaalseid ettekujutusi ühiskonnas, olles sealjuures lahutamatu seotud ühiskonna sotsiaalse ja poliitilise struktuuriga. Kalmete n-ö jõukus või vaesus pole sealjuures otseses seoses ühiskonna majandusliku olukorraga, vaid pigem ühiskonnas valitseva ideoloogiaga. Igal kalmesse panustatud esemel oli rituaalne tähendus, mis tihedalt seostus sotsiaalse manifestatsiooniga (Hodder 1982: 119–122).

Enamik Saaremaa põletusmatuste panustest on juba enne tuleriidale asetamist tahtlikult purustatud või rikutud. Samasugune komme esines Soome ja Rootsi kivi kalmetes (Kaliff 1992; Karvonen 1998). Panuste tahtlikku rikkumist seletatakse tavaliselt nende “hinge” vabastamisega teispooleks jaoks, hirmuga kodukäijate ees või usku-musega, et teispooleks on siinse maailma peegelpilt, kus kõik on vastupidi (Karvonen 1998: 5 ja seal viidatud kirjandus). Võimalikud, kuigi ebausutatavamad, on ka puhtpraktilised põhjendused, näiteks vajadus muuta relvad hauarüüstajatele kasutuiks või mahutada tuleriida jäänused kalmele viimiseks kindla suurusega nõudesse.

Põletusmatustes esinevad raudnaelad ja -needid sunnivad oletama, et surnu võidi asetada tuleriidale kas mingisugusel lavatsil või kastis. Naelte väike arv ka laibamatustes viitab pigem nende sümbolisele funktsioonile, samas kui kirstud valdavalt olid kinnitatud puupunnidega. Ilmselt võib siin tuua paralleele Soome arheoloogi Nils Cleve poolt mainitud kombega naelutada matuserituaali käigus kirstu kaas kinni või lihtsalt lüüa kirstu, eriti selle peatsiosa sisse nael. Tema arvates võib seda pidada kaitsemeetodiks surnu vastu ning vaadelda koos kombega “kinnitada” kirstu mõne terariistaga (Cleve 1978: 86–89 ja seal viidatud kirjandus). Mis puutub kirstu kaane kinninaelutamisse, on sarnased uskumused olnud levinud ka Eestis, samuti on teada, et kohati löödi nael pärast surnu majast väljaviimist lävepaku sisse (Lang 1981: 52–53, 67; Viluoja 2000).

Matustes esinevad üksikud raudneedid võivad pärineda ka mingist kastist või kirstust, mis kas asetati tuleriidale koos surnuga või pu-

rustati kalme rajamise rituaali käigus sarnaselt savinõu(de)ga (Cleve 1978: 86–89 ja seal viidatud kirjandus). Rootsis Birka laibamatustes esinevad needid viitasid Anne-Sofie Gräslundi arvates võimalusele, et surnu võidi matta varandusekirstus, vankris või saanis (Gräslund 1980: 15 jj ja seal viidatud kirjandus). Neidki võimalusi ei saa välistada põletusmatuste puhul, samas võisid nimetatud esemed olla ka panuseks tuleriidal.

b) Luude toomine kivikalmesse

Tuleriida mahapõlemise ning jahtumise järel korjati põlenud luud ning väiksemad esemekatked savinõusse, suuremad esemed – relvad, suit-
sed, vikatid – toodi aga kalmesse eraldi. Jõukamate matuste puhul, milles oli rohkem panuseid, mahutati tuleriida kohalt korjatud jäänu-
sed mitmesse nõusse. Savipott või -potid on koos sisuga purustatud hilisema kalme kohal, kõige tõenäolisemalt visatud puruks vastu maad.

Õhuke kalmetealune väikeste söetükikestega kiht nii Piila kui ka muude Saaremaa kivikalmete all osutas, et kalmeks mõeldud alal oli tehtud tuld, tõenäoliselt puhastatud koht kõigepealt rituaalse tulega. Kivikalme püstitati enamasti alles pärast savinõude purustamist. Sellele osutab nii söese kihi ja savinõukildude kui ka esemete sagedane leidmine kiviringkalmete ringikivide alt. Eriti suuremad esemed nagu relvad ja tööriistad ongi tihti pandud just ringikivide alla (nt Metsar 1949; Kustin 1966: 89).

Saaremaa põletusmatuste luud on tugevasti kaltsineerunud ning säilinud vaid väikeste tükkidena. Piila kalmistul, mille luumaterjali ainsana on analüüsitud, kõikus inimluude kaal ühes matuses 3,2 g-st 185,5 g-ni (Mägi *et al* 1997: tabel 1). Umbes samasugune kõikumine oli iseloomulik ka Rootsi matustele (Sigvallius 1994: 28–32). Kaliff seostab põlenud luude vähesust kivikalmetes ettekujutusega, et vaid osast luudest piisas kogu surnu esindamiseks kalmes, või siis kohati levinud kombega jagada surnu jäänused mitme koha vahel (Kaliff 1992: 121–122). Nii Rootsis kui ka Saaremaal järgiti vaid osa luude toimetamisega kivikalmesse õigupoolest juba vana tava: luude ainult osaline matmine oli levinud juba pronksiajal.

Põlenud luude rituaalses purustamises võib näha analoogi panuste tahtlikule kahjustamisele enne tuleriidale asetamist. Mõlemal juhul toimus mitmekordne “surmamine”, kindlustamaks nii surnu kui ka esemete hinge täielikku vabanemist. Veel üheks põhjuseks, miks

kõiki luukilde tuleriida kohalt kokku ei kogutud, võib olla tuleriida põlemise pidamine matuse rituaalseks kõrgpunktiks. Sellest lähtuvalt võidi teatud perioodidel pidada vajalikuks anda surnule panuseid kaasa vaid tuleriidale, pärast viimase mahapõlemist ei pruugitud neid aga kalmesse tuuagi (Kaliff 1992: 68 jj, 103–107, 121). Tõenäoliselt oli Saaremaa põletusmatuste puhul tegemist sarnaste uskumustega. Sageli tundub, et tuleriidal olnud esemetest on püütud tuua kalmesse vaid osa igäühest, võimalik, et sedagi vaid sümboliseks tähendusrikkamate esemete puhul.

c) Piiritleva ja/või kaitsva funktsiooniga panused

Eriti ilma kindlama konstruktsioonita kivi-kalmetes on odaotsi, viske-odaotsi, nuge ja teisi teravaid esemeid leitud sageli matustevaheliselt alalt teistest leidudest ning põlenud luudest eraldi. Siin võib tõmmata selgeid paralleele kiviringkalmetega, kus ringikivide alt või vahelt on tihti leitud relvi, vikateid, suitseid ja nuge. Kui osa neist oli asetatud oma kohale kalme ehitamise käigus, siis näiteks Piila V kalme ringmüüri kohalt kivikuhjatisest leitud kaks kõrvuti nuga olid sinna ilmselgelt torgatud pärast kalme valmimist (Mägi & Rudi 1999: 42–43).

Matuse äärealalt leitud terariistade funktsioon võis olla kas kaitsmata elavaid surnu eest või surnut pahade jõudude eest. Veel hoopis hilisemal ajal on Kagu-Eestis olnud kombeks panna ristimata surnud lapsele kaasa nuga, mille otstarve oli last kuradi eest kaitsta (Valk 1999: 82). Võimalik, et kalme kivide vahele torgatud nugade, odaotsite, kirveste või muude teravate esemetega sai end kaitsta surnu kodukäimise eest. Ühes Luistari kalmistu laibamatuses Soomes oli maetud naise kõri peale ilmselt sel eesmärgil pandud nuga (Lehtosalu-Hilander 1982: 21). Odaotsad täiesti leiutühjal alal tähistasid ilmselt ka matustevahelist piiri. Sageli pole need tules olnudki ning leitakse kivide vahelt poolviltu püstjas asendis, mis viitab sellele, et algselt olid nad löödud kalmesse koos varrega (nt Indreko 1940: 7).

Teateid odaotste ja muude raudesemete kasutamisest kalme või haua piiritähisena on ka naabermaadest. Soomes on paganlike laibamatuste kirste “kinnitatud” mõnikord odaotstega. Cleve arvates oli odaotstel sellistel juhtudel kaitsefunktsioon surnute vastu (Cleve 1978: 86–89 ja seal viidatud kirjandus; vt ka Purhonen 1998: 165). Kesk-Rootsis Birka viikingiaegsetes kamberhaudades olid odaotsad löödud vahel hauakambri seinte või matuseplatvormi sisse. Sarnane nähtus esines ka sealsetes põletusmatustes, kus vahel leiti odaotsi, kirveid,

Välja puhastatud kivi-
ringid Piila viikingi-
aegsel kalmistul. Auto-
ri foto.

sõjanuge ja ühel juhul püstjas asendis mõõga osa. Sama on täheldatud mõningates Ahvenamaa viikingiaegsetes põletusmatustes ning Järvafälte kalmistul Kesk-Rootsis (Gräslund 1980: 76 ja seal viidatud kirjandus).

d) Matusejärgsed rituaalid ja ohverdused kalmetel

Kõigis Saaremaa kivikalmetes esinevad põletamata või kergelt tuld saanud loomaluud ning suur osa savinõukilde, kohati selgelt ülemistes kihtides, viitavad kalmetel toimunud matusejärgsetele rüüstetele või rituaalsetele söömaegadele. Komme mälestada surnuid söömaajaga kalmistul on Setumaal säilinud tänapäevani (Valk 1999: 82–84).

Matusejärgsete rituaalidega on seotud ka komme ohverdada kalmetesse münte või ehteasju. Kalme kasutusajast vahel märgatavalt hilisemaid leide on saadud paljudest Eesti kivi kalmetest ning see komme elas edasi kristliku aja külakalmistuil. Saaremaa kalmetes oli hiliste panuste parimaks näiteks ühest Rahu matusest saadud 13. sajandi mündist valmistatud ripats. Matus ise dateerus hiljemalt 11. sajandi esimesse poole, mündi löömise ajal polnud aga kalme tervikuna enam kasutusel (Mägi 2002: 110).

4. Matmiskombestik varakristlikul perioodil

Kuigi mõningad teated Saaremaal viitavad võimalikele varasematelegi põletamata matustele, ilmusid teadaolevalt vanimad laibamatused saarele päris 12. sajandi lõpus. Viikingiajal Saaremaaga ühtsesse kultuuriruumi kuulunud Edela-Soomes ning Kesk-Rootsis oli üleminek kristlikule matmiskombestikule toimunud enamikus piirkondades juba 11. sajandil ning aastaks 1200 pidi paganlik matmisviis olema muutunud sealsete elanike jaoks äärmiselt võõraks. Saaremaal, seevastu, oli alates 7. sajandist olnud ainuvalitsevaks matmisvormiks põletusmatus, enne seda aga matmisviis, kus kivi kalmesse toodi vaid osa põletamata või vahel ka põletatud skeletist (vt eespool). Laiba matmine lihtsalt maasse kaevatud auku pidi 12.–13. sajandi saarlaste jaoks olema seega täiesti ebatraditsiooniline matmisviis, kuigi kahtlemata tuntud naabrite juurest.

Idee hinge vabastamisest keha põhjaliku hävitamise läbi, mis oli kinnistunud saarlaste teadvusesse juba vähemalt kaks tuhat aastat, transformeerus 13. sajandi esimesel poolel täiesti vastupidiseks vaevalt ühe inimpõlve jooksul. Veelgi olulisem muudatus inimeste religioosses maailmavaates, samuti sotsiaalset ja poliitilist korraldust legitimeerivas ideoloogias toimus seoses kahe- või enamaastmeliselt matuseriitusest (põletamine, luude purustamine, kivi kalmesse matmine) üleminekuga põhiliselt üheastmelisele (laiba matmine maasse kaevatud auku). Pikaajaline ning mitmest erinevast üleminekuetapist koosnev matmiskombestik koos selle juurde kuuluvate ettekujutustega panuste “surmamise” vajalikkusest, surnu esindatusest vaid osa luude kaudu, panuste esindatusest vaid katkete kaudu ja muust taolisest asendus hoopis erineva kujutelmaga teisepoolsusest. Kristlikule ettekujutusele vastavalt järgnes matmisele viimsepäeva ootus, ülestõusmine ning alles seejärel igavene oleskelu paradiisis või pör-

gus. Üleminekuriitus jätkus seega inimeste kujutelmas nüüd pärast matmist.

Mitmeid näiteid kahe maailmapildi segunemisest üleminekul ühelt matmiskombelt teisele on teada Saaremaa naaberpiirkondadest. Esimajoones on need seotud tulega, mille varaseimate laibamatuste juures oli ilmselt veel oluline osa. Mandri-Eesti 12. sajandi laibamatustes on mõnikord täheldatud, et matuse jaoks kaevatud hauas on tehtud tuld. Ühes Kaberla kalmistu lapsematustes leiti luustiku alt kaks suurt lapiti paeplaati, mille peal olev väga nõgine muld osutas põletamisele. Küti kalmistul oli kahes naisematustes kirst tugevasti põlenud, ilmselt oli pärast hauda laskmist tehtud selle kaane peal tuld (Selirand 1962: 139). Karjalas oli üks 12. sajandi naisematus Hovinsaari kalmistul põletatud poolenisti: põlenud oli keha ülemine pool, alumine aga jäetud põletamata. Matuseinventar oli sealjuures asetatud nii, justkui oleks tegemist täielikult põletamata luustikuga (Kotškurkina 1982: 42).

Võib arvata, et enamik paganlikke jäänuknähte matmiskombestikus ei ole jätnud arheoloogilisi jälgi. Samas on neid säilinud hõmmastavalt rohkesti etnograafilises materjalis, peamiselt küll Saaremaast ida poole jäävatel aladel, kus üleminek kristlikule matmiskombestikule toimus aeglasemalt. Surnutele panuste kaasaandmise ning haua peal söömise kombeid on mainitud juba eespool. Üksikuid teateid on ka tule kasutamise kohta matuserituaalis. Nii oli tänapäeva Loode-Venemaal elavate läänemeresoome rahvaste ning ka eestlaste juures veel 18. sajandil säilinud komme kanda matuste ajal kirst üle tule. Tavaliselt põletati sel otstarbel õled, mille peal kadunu oli surnud (Öpik 1970: 113, 115, 160).

Üldlevinud kriteeriumid matuste määratlemisel kristlikeks on matmissuund peaga läände, matmine ilma panusteta ning pühitsetud maasse. Surnu pea pidi olema läänekaares, sest sel juhul oli nägu suunatud itta, kust viimselpäeval pidi ilmuma Kristus. Kristlikus matmiskombestikus juurdus see tava juba 3. sajandil (Gräslund 1994; Purhonen 1998: 119). Samas leidub sellest reeglist ka kõrvalekaldeid, eriti äsjaristitud aladel. Küllalt palju läänest erineva suunaga matuseid on leitud näiteks Soome ristiretkedeaegsetelt muidu kristliku iseloomuga kalmistutelt (Purhonen 1998: 121 jj), sama võib öelda ka Saaremaa kohta.

Mis puutub hauapanustesse, siis välistas kristlik ideoloogia suuremad panused, nagu relvad, toidu, loomad, tööriistad ja muu taolise, rõivastuse juurde kuuluvad ehted ja muud atribuudid matustes püsi-

sid aga vahetult pärast ristiusustamist teatud aja jooksul peaaegu kõikjal. Rootsisis ja Soomes kadusid asjad kristlikest matustest üldjuhul 50–100 aasta vältel. Panuste kadumine on seotud paganlikust täielikult erineva ettekujutusega nii pärast matmist toimuvast kui ka igavesest elust. Siiski esinesid erandlikud, esemetega matused Lääne- ja Kesk-Euroopa kristlikes maades veel kuni 16. sajandini, kuuludes ühiskonna kõrgkihi liikmetele (Staecker 1999: 318–333). Baltimaades ja Loode-Venemaal maeti panustega hoopiski talupoegi ning seda kuni hilise ajani välja.

a) Laibamatused väljaspool kirikaedu

12. sajandi lõpust või 13. sajandi algusest pärinevad Saaremaa varaseimad laibamatused on teada Kihelkonna kihelkonnast Loonast. Aastatel 1956–1958 kaevati seal välja seitse luustikku koos panustega. Enamik neist olid naised, maetud peaga põhja suunas, mis on läänemeresoomlastele tüüpiline matmissuund enne ristiusustamist (Kustin 1959; Mägi 2002: 63–65). Need olid oma olemuselt veel läbinisti paganlikud, Põhja-Kuramaa, liivi ja vadja omadega sarnanevad matused. Ilmselt ei tulegi Loona matustes näha mitte niivõrd ristiusu mõju, kuivõrd kohandumist 12. sajandil juba kõigis Saaremaa naaberpiirkondades esineva laibamatuse kombega. Kas ja kuivõrd sellega kaasnesid muutused matuseriitustes ja ettekujutustes hauatagusest elust, on napi leiuainese põhjal võimatu otsustada.

Kaks arheoloogiliselt kaevatud laibakalmistut – Karja Pärsama ja Muhu Viira – olid oma olemuselt juba kristlikumad. Kõik sealsed matused paiknesid peaga läänes, edelas või loodes, järgides seega kristlikku traditsiooni. Surnutele kaasa antud säilinud panused olid neil kalmistuil, eriti Viiras, väga tagasihoidlikud, koosnedes peamiselt ehetest, nugadest või vöödest (Kustin 1958, 1964; Mägi 2002: 66–74).

Panuste seisukohalt oli Karja kalmistu tunduvalt paganlikuma iseloomuga kui Viira. Karja kalmistule maetud surnuile polnud antud kaasa üksnes otseselt rõivastuse küljes olevaid metallesemeid, vaid osa leitud asjadest oli asetatud haudadesse selgelt panustena. Nii oli ühe lapse jalgade juurde pandud hoburaudsõlg koos noaga, ühe naise sääreлуу kõrvalt leiti aga sõrmus. Mitmel puhul oli ebatavalises kohas, tavaliselt jalgade läheduses, vööpannal – võimalik jäänus kiristu jalutsisse asetatud kokkukeeratud vööst. Vööle kinnitamata nuge täheldati mitmete Karja matuste juures, kus nad asetsesid kõige saged-

damini põlvede vahel, tera surnu pea poole, või selja all. Naismatuste puhul oli kirst mõnikord kaetud spiraal-ilustustega sõbaga. Ühele Karja matuse naisele, kelle vaagnaluude piirkonnast leiti loote luid, oli rinnale olnud asetatud nuga. Võimalik, et see oli mõeldud kaitsmaks veel sündimata ning seega ristimata last (vt ka Valk 1999: 82). Sama naise vaagnaluudelt leitud ripatsmündiga helmekee oli võib-olla mõeldud lapse panuseks.

Osa Soome ristiretkeaegsete kalmistute kohta on Paula Purhonen oletanud, et need võisid omal ajal paikneda kabelite ümber. Igal juhul on tema arvates olnud tegemist pühitsetud maaga (Purhonen 1998: 123–129). Suure tõenäosusega võib sama oletada ka Saaremaa kalmistute kohta, seda enam, et 17. sajandi kirikuvisiitatsioonides kurdetakse talupoegade kombe üle matta surnuid vanade kabelite ümbrusesse (Kõpp 1959: 258, 282–284). Karja ja Viira kalmistute kaevamised osutasid, et neisse on tõenäoliselt matnud suurem kogukond kui üksikpere, mistõttu võib arvata, et need olid kirikukoguduse mingi osa matmispaigad. Lähtudes luustike koguarvust ning sellest, et dateeritavate panustega luustikud kuulusid kõik 13. sajandisse, pole kumbki nimetatud kalmistutest olnud kasutusel väga pikka aega. Kõige tõenäolisemalt lõpetati matmine neisse 14. sajandil.

b) Panustega matused kirikaedades

Kristlikult pühitsetud maa oli kirikute ja kabelite ümber, kuhu matmine oli vaieldamatult ristiusu normide järgimine. Ristitud inimese õigus oli saada maetud pühitsetud maale, kuhu ristimata isikute matmine oli keelatud. Mitteristitute, enesetapjate, kirikurahu ja muude ristiusu tavaid rikkunute matmine pühitsetud maale oleks selle rüvetanud, mistõttu seda püüti vältida (Purhonen 1998: 119–120). Vastselt ristiusustatud maadel olid siiski võimalikud mitmed erandid, millega seoses võib meenutada kas või saarlastega 1255. aastal sõlmitud lepingu sätet, et enesetapjad jäävad saarel karistamata (vt Mägi 2002: 36). Ilmselt eelistati antud küsimuses vana tavaõigust kristlikule. On tõenäoline, et karistamata jätmine tähendaski eelkõige õigust saada siiski maetud pühitsetud maale.

Ojamaal ning vahel ka Rootsi mandriosas on mitmetest kirikaedades leitud skelette koos mõningate panuste, peamiselt eheteaga. Enamik taolistest matustest on kuulunud naistele. Viimase asjaolu põhjuseks on 11.–12. sajandi varakristlikel Põhjamaadel levinud tava

matta naised kirikust põhja poole, mehed lõuna poole. Kui alates 13. sajandist levis uskumus, et viimsel päeval varisevad kirikud põhja poole, tehes võimatuks sinna maetute ülestõusmise, lõpetati matmine kirikust põhja peaaegu täielikult, mistõttu 11.–12. sajandi naisematused ongi Põhjamaade kirikaedades paremini säilinud. Üsna pikka aega maeti kirikaedade põhjakülge vaid ühiskonna marginaalseid liikmeid, näiteks eespoolmainitud enesetapjaid ning kurjategijaid (Thunmark-Nylén 1991; Purhonen 1998: 128; Staecker 1999: 312).

Saaremaal on kolm panustega surnut kaevatud välja Valjala kirikaiaist, kiriku kõrvalt, neist kaks naist olid maetud lõunaküljele, mees aga põhjaküljele. Võimalikele panustega matustele viitavaid ehteid ja muid rõivastuse osi on leitud nii mujalt Valjala kiriku lähedusest kui ka Muhu, Kaarma ja Kihelkonna kirikaedadest, samuti Mustjala kirikaiaist, kus 13.–14. sajandil paiknes ilmselt kabel. Leide kirikaedadest on teada üsna rohkesti ka mujalt Eestist ning mõned panustega matused on kaevatud välja Viru-Nigula kiriku kõrval (Tamla 1991, 1992).

Võib oletada, et koos ehete ja mõningate muude panustega maeti 13. sajandi Saaremaal kõikide kirikute ümbrusesse ning võib-olla ka kirikute sisse. Ehete esinemise või rohkusega võidi rõhutada sotsiaalset prestiiži, kuid need võisid viidata ka maetu ja/või tema perekonna religioossetele arusaamadele. Vastavalt kristlikule mentaliteedile osutas sotsiaalsele positsioonile eelkõige matuse asukoht, kaugus altariist või kirikust enesest (Staecker 2001; Valk 1999: 17–18). Kahe Valjala naisematuse puhul osutavad kõrgele staatusele nii kaasa antud panused kui ka asukoht otse kiriku seina ääres.

13.–14. sajandil maeti seega osa saarlasid kirikaedadesse ja võib-olla ka kirikutesse, osa kabelitesse või nende ümber paiknenud surnuaedadesse. Mõnikord maeti surnuid ka teistesse kirikaedadest eemal paiknevatesse kalmistutesse, mis, nagu eespool oletatud, kujutasid endast tõenäoliselt samuti pühitsetud pinda. Võib seega arvata, et Saaremaal oli võetud omaks kristliku matmiskombestiku sotsiaalne väljund, s.o sotsiaalse prestiiži markeerimine matuse asukohaga. Kuigi Saaremaa kirikute seest pole 13.–14. sajandi esemeid leitud, on igati loogiline järeldada, et saare eliit, eliit, kes varem oli matnud 12. sajandi suurtesse ja rikkalike panustega kivi kalmestesse, maeti nüüd vahetult kirikute kõrvale või kirikutesse sisse. Muuhulgas viitavad sellele Saaremaa ja Muhu vanimatest kirikutest leitud 13. sajandi algusesse või isegi 12. sajandi lõppu dateeritud kristliku ja paganliku

segasümboolikaga hauaplaadid (Pesti & Rikas 1991: 72–76; Sipelgas 2000; saarlaste suhtumisest ristiuskult vt Mägi 2002: 150–157).

5. Kokkuvõte

Matmiskombestik viikingi- ja hilisrauaaegsel Saaremaal lähtus üsna selgelt varasemast, osaliste matustega kombestikust, nagu seda on täheldatud kivikirst- ja tarandkalmetes. Ainsaks erinevuseks võrreldes eelnevaga oli täielik üleminek põletusmatustele. Vähesel määral oli põletusmatus tuntud siiski juba pronksiajal ja rauaaja esimesel poolel. Matmiskombestik oli kuni paganliku aja lõpuni tugevasti seotud arusaamadega, mis nägid ette vaid osa luude toomise perekondlikku matmispaika. Teatud ideoloogiline muutus näib viikingiajal olevat toimunud vaid suhtumises panustesse, mis rauaaja esimese poole kalmetes on enamasti rikkumata. Rauaaja lõpuosas peeti vajalikuks matusesse kaasa antud esemed, sarnaselt laibaga, täielikult purustada.

Võib arvata, et kristliku matmiskombestiku põhitõed olid saarlastele, arvestades tihedaid kontakte varem ristiustatud naabritega, tuntud ammu enne vallutust ja ametlikku kristianiseerimist. Kaudselt peegeldub see mõju Lääne-Saaremaa 12. sajandi lõpu laibamatustes ning üldises sel ajal levinud kombes panna matustesse varasemast vähem panuseid. Põletusmatuste järsk kadumine 13. sajandi algupoolel ning panuste hulga jätkuv vähenemine kuni täieliku lõppemiseni järgneva saja aasta jooksul olid ilmselgelt tingitud ristiustuse ning sellega seotud suhtumiste ja väärtuskaalade aksepteerimisest saarlaste poolt.

Kasutatud käsikirjad

- Indreko, Richard 1940. *Aruanne noorema raua-aja kivikalmistu kaevamistest Pöide kkk. Randvere kl. Matsi tl. maal 28. V–16. VI. 40. a.* Käsikiri Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis Tallinnas.
- Kustin, Aita 1959. *Aruanne Kihelkonna Loona maa-aluse laibakalmistu kaevamisest 1956.–1958. a.* Käsikiri Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis Tallinnas.
- Kustin, Aita 1963. *Aruanne Liiva-Putla kalmumäe kaevamisest 1963. a.* Käsikiri Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis Tallinnas.

- Kustin, Aita 1964. *Aruanne Muhu Viira laibakalmistu kaevamisest 1962.. a.* Käsikiri Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis Tallinnas.
- Kustin, Aita 1969a. *Aruanne Rahu kivikalme kaevamisest 1959. aastal.* Käsikiri Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis Tallinnas.
- Kustin, Aita 1969b. *Aruanne Valjala Rahu kivikalme kaevamisest 1960. aastal.* Käsikiri Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis Tallinnas.
- Kustin, Aita 1970a. *Aruanne Valjala Rahu kivikalme kaevamisest 1961. aastal.* Käsikiri Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis Tallinnas.
- Kustin, Aita 1970b. *Aruanne Valjala Rahu kivikalme kaevamisest 1962. aastal.* Käsikiri Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis Tallinnas.
- Kustin, Aita 1970c. *Aruanne Valjala Rahu kivikalme kaevamisest 1963. aastal.* Käsikiri Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis Tallinnas.
- Lang, Merike 1981. *Endisaegsed matmiskombed Ida-Eestis.* Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna arhiivis.
- Lang, Valter 1980. *Aruanne Rahu kivikalme kaevamisest 1980. aastal.* Käsikiri Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis Tallinnas.
- Metsar, Leo 1949. *Aruanne Kaarma valla Käku küla Kilgiaugu pae-murru põhjakaldal asuva kivikalme kaevamisest 13. VIII – 27. VIII 1948. a.* Käsikiri Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis Tallinnas.
- Metsar, Leo 1950. *Aruanne Kaarma valla Käku küla Kilgiaugu pae-murru põhjakaldal asuva kivikalme kaevamisest 1.–29. VII 1949. a.* Käsikiri Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafilises arhiivis Tallinnas.

Kirjandus

- Cleve, Nils 1978. *Skelettgravfalten på Kjuloholm i Kjulo. II: Vikingatid och korstagtid.* Gravfältet C. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XLIV, 2. Helsinki.

- Gräslund, Anne-Sofie 1978. Bränning på platsen eller särskild bålplats? Några notiser om ett bränningsförsök. *Tor*, 17, lk 363–373.
- Gräslund, Anne-Sofie 1980. *Birka IV: The Burial Customs*. A study of the graves on Björkö. Untersuchungen und Studien. Stockholm: Kungl. Vitterhets, historie och antikvitets akademien.
- Gräslund, Anne-Sofie 1994. Graves as evidence of Christianisation. Stjernquist, Berta (toim). *Prehistoric Graves as a Source of Information*. Symposium at Kastlösa, Öland, May 21–23, 1992. Uppsala: Kungl. Vitterhets, historie och antikvitets akademien, lk 201–209.
- Hodder, Ian 1982. *Symbols in Action*. New Studies in Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holzmayr, Jean Baptiste 1880. *Osiliana III*. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, 10. Dorpat.
- Huntington, Richard & Metcalf, Peter 1999. *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*. 2. trükk. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaliff, Anders 1992. *Brandgravskick och föreställningsvärld*. En religionsarkeologisk diskussion. Occasional Papers in Archaeology 4. Uppsala: Societas Archaeologica Upsaliensis.
- Kalman, Jonathan 2000a. Tandemägi stone grave – osteological report. Lang, V. Keskest äremaaks : viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo-Palmse piirkonnas Virumaal = From centre to periphery: establishment and history of farming settlement in Vihasoo and Palmse area (Virumaa, North Estonia). Appendix 5. *Muinasaja Teadus*, 7. Tallinn, lk 423–436.
- Kalman, Jonathan 2000b. Uusküla II skeletal analysis. Lang, V. Keskest äremaaks : viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo-Palmse piirkonnas Virumaal = From centre to periphery : establishment and history of farming settlement in Vihasoo and Palmse area (Virumaa, North Estonia). Appendix 5. *Muinasaja Teadus*, 7. Tallinn, lk 437–442.
- Karvonen, Johannes 1998. Deliberately damaged objects in Iron Age cremation cemeteries. With reference to the objects from the cremation cemeteries of Ylipää in Lieto and Päiväniemi in Lempäälä. *Fennoscandia Archaeologica*, XV, lk 3–13.
- Kotškurkina 1982 = Кочкуркина, С. 1982. *Древняя Корела*. Ленинград.
- Kustin, Aita 1958. Kalmistu XIII–XIV sajandist Karjas, Saaremaal. *ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria*, 7: 1, lk 47–57.

- Kustin, Aita 1966. Kiviringkalme Kureveres Saaremaal. Moora, Harri & Selirand, Jüri. (toim). *Pronksiajast varase feodalismini. Uurimusi Baltimaade ja naaberalade arheoloogias*. Pühendatud dr. M. Schmiedehelmile tema 70. sünnipäevaks. Tallinn: Eesti Raamat, lk 87–95.
- Köpp, Johan 1959. *Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt*. Lund: Eesti Vaimulik Raamat.
- Lang, Valter & Kalman, Jonatan 2000. Late Pre-Roman and Viking Age stone grave of Uusküla. Tamla, Ülle (toim). *Arheoloogilised välitööd Eestis 1999*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, lk 29–34.
- Lang, Valter & Ligi, Priit 1991. Muistsed kalmed ajaloolise demograafia allikana. V. Lang (koost). *Arheoloogiline kogumik. Muinasaja Teadus 1*. Tallinn, lk. 216–238.
- Lehtosalo-Hilander, Pirkko-Liisa 1982. Luistari III. A Burial-Ground Reflecting The Finnish Viking Age Society. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 82: 3*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Mägi, Marika 1999. Ühe ülikupere lugu. Tuulingumäe tarandkalme Tõnija. Pesti, Olavi (toim). *Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1997–1998*. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, lk 3–17.
- Mägi, Marika 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD*. CCC papers, 6. Tallinn: University of Tartu.
- Mägi-Lõugas, Marika 1996. Archaeological excavations at Tõnija Tuulingumäe, Saaremaa. Tamla, Ülle (toim). *Teaduste Akadeemia Toimetised, Humanitaar- ja Sotsiaalteadused*, 45: 4, lk 427–433.
- Mägi-Lõugas, Marika 1997. Archaeological excavations at Tõnija Tuulingumäe tarand-grave, Saaremaa. Tamla, Ülle (toim). *Arheoloogilised välitööd Eestis 1996*. Stilus 7. Tallinn: Eesti Arheoloogia-selts, lk 29–39.
- Mägi, Marika & Allmäe, Raili & Maldre, Liina 1997. Viking Age graveyard at Piila, Saaremaa. Tamla, Ülle (toim). *Arheoloogilised välitööd Eestis 1997*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, lk 99–116.
- Mägi, Marika & Rudi, Armin 1999. New stone circle graves at Piila cemetery, Saaremaa. Tamla, Ülle (toim). *Arheoloogilised välitööd Eestis 1998*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, lk 39–49.
- Pentikäinen, Juha 1990. *Suomalaisen lähtö. Kirjoituksia pohjoisesta kuoleman kulttuurista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimikuituksia 530. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Pesti, Olavi & Rikas, Külli 1991. Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Olion.
- Purhonen, Paula 1998. *Kristinuskon saapumisesta Suomeen. Uskontoarkeologinen tutkimus*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 106. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Selirand, Jüri 1962. Kaberla maa-alune kalmistu (13.–17. sajand). Moora, Harri (toim). *Muistsed kalmed ja aarded*. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, lk 131–168.
- Sigvallius, Berit 1994. *Funeral pyres. Iron Age cremations in North Spånga*. Theses and papers in osteology, 1. Stockholm: Osteological Research Laboratory, Stockholm University.
- Sipelgas, Kaido 2000. Lääne- ja Saaremaa trapetsiaalsed hauaplaadid. Paras, Ülla (toim). *Läänemaa Muuseumi Toimetised: Proceedings of the Läänemaa Museum IV*. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, lk 45–64.
- Staecker, Jörn 1999. Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden. *Lund Studies in Medieval Archaeology* 23. Lund: Almqvist & Wiksell International.
- Staecker, Jörn 2001. In atrio ecclesiae. Die Bestattungssitte der dörflichen und städtischen Friedhöfe im Norden. Auns, Muntis (toim). *Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD. Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998*. CCC papers, 5. Riga & Visby: Nordik & Centre for Baltic Studies, Gotland University College, lk 187–258.
- Tamla, Toomas 1991. Zur Datierung der Kirche von Viru-Nigula. Selirand, Jüri & Tamla, Ülle (toim). *ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria*, 40: 4, lk 376–377.
- Tamla, Toomas 1992. Viru-Nigula kirik ja Maarja kabel. *Stilus : Eesti Arheoloogiaseltsi teated = Reports of the Estonian Archaeological Society*, 4, lk 18–36.
- Thunmark-Nylén, Lena 1991. Vikingatid eller medeltid? Om datering av gotländska gravfynd. *Tor*, 23, lk 141–202.
- Valk, Heiki 1999. *Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD*. CCC papers, 3. Visby & Tartu: Tartu University Press.
- Viluoja, E. 2000. Tõrjemaagiast matusekommetes. *Mäetagused*, 13, lk 43–62.

Öpik, Elina 1970. *Vadjalastest ja isuritest XVIII saj. lõpul. Etnograafilisi ja lingvistilisi materjale Fjodor Tumanski Peterburi kubermangu kirjelduses*. Tallinn: Valgus.

Summary

From Stone Graves to Churchyards.

Burial Traditions in Late Prehistoric and Early Medieval Island of Saaremaa

Even though prehistoric burials have been the favourite topic of research of Estonian archaeologists at least for the past century, the focus has been on their appearance, chronology, ethnic context and objects discovered in them. Burial tradition, as it reflects in the archaeological remnants, has hardly been studied.

Research in the field over the past few years, as well as osteological analysis of bone material, which was first carried out in the 1990s, has introduced new findings in the funeral customs of our ancestors.

The article examines funeral customs on the island of Saaremaa, and the ideology behind it. The main focus is on the final centuries of the prehistoric period and the beginning of the Middle Ages – more specifically, on changes brought along by Christianity, although the study also provides an overview of earlier customs. A separate chapter discusses the partial distribution of bones and objects in graves, objects determining the boundaries of graves, and traces of funeral rituals. This evidently reflects a set of traditions, and thus also conceptions about the otherworld, composed of multiple layers and differing considerably from the modern funeral tradition. Christianisation of the population of Saaremaa in the 13th century changed these conceptions beyond recognition over a very short period of time.

Published in English: Mägi, Marika 2004. *From Stone Graves to Churchyards. Burial traditions in the Late Prehistoric and Early Medieval Island of Saaremaa*. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 27. Tartu, pp. 7–28. <http://www.folklore.ee/folklore/vol27/magi.pdf>

Key words: burial customs, Christianisation, rituals, Late Iron Age, Middle Ages, Saaremaa.

Märksõnad: matusekombed, ristiusustamine, rituaalid, hilisrauaaeg, keskaeg, Saaremaa.